

In times of peace, studied by Van Bruaene, these practices included the promotion of an image of an able and devout ruler who was prepared to lend his support to the various self-images and interests of the urban elites, and their distinctive sporting, literary, and devotional associations. In the times of war (especially from 1475-1550) studied by the other two authors, the princes attempted to create loyalty both at the front of battle and on the home front by such means as the distribution of polemical tracts, songs, and war-bulletins, the promotion of processions to celebrate victories and treaties, and the exemplary punishment of cities and towns that failed to support the war-effort in the expected way. The contributors show that down to at least 1477, the focal point of loyalty in the domain remained the person of the prince, but that under the Habsburgs it gradually shifted from the (normally absent) prince to the Low Countries as an entity.

In the final section of the volume (Chapters ten to twelve), the essays of Alastair Duke and Judith Pollmann examine the development in the region of the notions of the *patria* and of the 'patriot' whose first loyalty was to his land rather than his prince. Duke shows that a notion of a common culture uniting all of the Seventeen Netherlands had emerged even before the revolt of the 1570s. This notion was based on a shared commitment to traditional 'liberties' and a common enmity to France. Pollmann (examining a large body of propagandistic materials) shows that both this identity, and the ideal of a politically united Netherlandish *patria*, survived for some decades after the partition of 1585. In the final essay, Robert von Friedeburg traces the parallel development of the concepts of 'nation' and *patria* in the rest of the old *Regnum Allemaniae* – an even larger and more disparate collection of polities – especially after the *Reichsreform* of 1495.

I found all thirteen of the essays to be well conceived, researched, and written, with only a handful of minor deviations from English usage, and no other shortcomings. The collection as a whole addresses the central questions of the formation

of hierarchies of group-identities in the region in a highly sophisticated way, from a wide variety of perspectives, and using an equally wide variety of sources. It has thereby significantly advanced our understanding of the origins and early development of 'national' consciousness – not only in the Low Countries, but in Latin Europe as a whole.

D'A.J.D. BOULTON, UNIVERSITY OF NOTRE DAME

Nieuwe geschiedenis

Dekken, Marjolein van, ***Brouwen, branden en bedienen. Productie en verkoop van drank door vrouwen in de Noordelijke Nederlanden, circa 1500-1800*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2010, *Vrouwen en werk in de vroegmoderne tijd*; Amsterdam: Aksant, 2010, 291 blz., ISBN 978 90 5260 361 2).

Het proefschrift van Marjolein van Dekken is de laatste dissertatie uit het grote onderzoeksproject naar vrouwenarbeid in de Republiek aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Van Dekken onderzoekt het werk van vrouwen in de productie en handel van alcoholhoudende dranken tussen 1500 en 1800 in de steden Haarlem, Leiden, Rotterdam en Schiedam en het Brabantse plattelandsgebied De Meijerij. Gildenledenlijsten, vergunningsregisters en belastingkohieren vormen de basis van het onderzoek. Dat vrouwen in de Noordelijke Nederlanden actief waren in de drankproductie is een bekend gegeven, maar systematisch onderzoek was tot nu toe uitgebleven. De studie van Van Dekken voorziet daarin en beoogt vooral de vraag te beantwoorden of vrouwen prominent aanwezig waren in de drankindustrie en of er verandering optrad in de arbeidsmogelijkheden van vrouwen tijdens de periode 1500-1800.

Hoewel er grote fluctuaties waren in de periode was het aandeel van vrouwen in de drankproductie

en -handel tussen 1500 en 1800 gemiddeld tien tot vijftien procent. Soms was hun aandeel aanzienlijk hoger, zoals in Rotterdam waar in 1727 een kwart van de brouwers uit vrouwen bestond. Opvallend is dat de relatieve toename van het aandeel van vrouwen in de brouwerijen samenhangt met economische stagnatie; wanneer de economische groei terugliep, kwamen er geen nieuwe brouwerijen bij maar zetten vrouwen nog steeds het beroep voort dat eerst door hun echtgenoot was uitgeoefend.

Het is opmerkelijk dat de productie van vrouwelijke brouwers even hoog lag als die van mannen en de verklaring ligt gedeeltelijk in het open beleid van de Hollandse brouwersgilden. Weduwen van brouwers werden geen beperkingen opgelegd bij de voortzetting van het bedrijf en ze waren ook niet verplicht om hun gildelidmaatschap op te geven. Hoewel vrouwen niet tot het bestuur van de brouwers en brandersgilden konden toetreden en soms slechts beperkt welkom waren op de jaarlijkse gildemaaltijd hadden zij over het algemeen dezelfde rechten en plichten als mannen. De deelname aan het gildenbestuur en de gildemaaltijd was overigens wel cruciaal voor het onderhouden van politieke netwerken, een terrein dat dus duidelijk minder toegankelijk was voor vrouwen.

Het boek is systematisch van opzet. Na de inleiding worden in drie hoofdstukken de brouwers, drankbranders en drankhandelaren behandeld aan de hand van een aantal factoren dat de participatie van vrouwen in deze beroepsgroepen kan verklaren. Zo veronderstelden Leo Noordegraaf en Jan Luiten van Zanden dat de economische groei in de Republiek vrouwen betere kansen bood op de arbeidsmarkt. Een heel andere invalshoek biedt Sheila Ogilvie die in haar werk het belang van instituties benadrukt en dan vooral de beperkingen die zij vrouwen oplegden. Een derde verklaring voor de positie en arbeidsmogelijkheden van vrouwen wordt gezocht in toegang tot kapitaal. Tenslotte wordt gekeken naar de relatie tussen burgerlijke staat en de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt van drankproductie en -handel.

Een belangrijke conclusie van het boek betreft de rol van kapitaal, dat van doorslaggevend belang was bij de mogelijkheid om een brouwerij of branderij op te zetten. Niet de financiële verplichtingen aan het brouwersgilde, maar het kapitaal dat nodig was om een bedrijf te starten, beperkte de groep brouwers en branders. Nieuwe brouwerijen werden daarom in de regel door echtparen opgericht, zelden door mannen of vrouwen alleen. Ook bij de branderijen was het startkapitaal van belang; de opzet van een brouwerij was weliswaar veel duurder, maar er waren evengoed productiematerialen (ketels, spoelbakken en grondstoffen) en een productieruimte nodig.

Door het lagere startkapitaal bij branderijen konden niet alleen weduwen, maar ook ongehuwde en gehuwde vrouwen zelfstandig (los van hun man of vader) een branderij opzetten. Vooral in Schiedam waren er vrouwen werkzaam in de branderij. Het tolerante vestigingsbeleid van het stadsbestuur, de laagdrempeligheid van de gilden en de instelling van een beurs voor moutwijn en jenever stimuleerden de productie en handel en boden arbeidsmogelijkheden voor zowel mannen als vrouwen. Waarom bleef het aandeel van vrouwen in de branderijen dan steken onder de twintig procent? Van Dekken noemt ook hier kapitaal als de doorslaggevende factor, want hoewel ongehuwde en gehuwde vrouwen soms zelfstandig branderijen opzetten, was het bedrag voor de meeste vrouwen te groot. In dit geval is de nadruk van Van Dekken op kapitaal onbevredigend, want hadden vrouwen niet simpelweg in mindere mate de beschikking over kapitaal door hun juridische en maatschappelijke positie? Hier was een meer diepgravende analyse over de beschikbaarheid van kapitaal, de verschillen tussen mannen en vrouwen en veranderingen in de loop van de periode op zijn plaats geweest.

De verkoop van drank (bier, wijn en sterke drank via winkels, herbergen en tapperijen) was veel minder afhankelijk van een startkapitaal, met als gevolg dat de drankhandel door alle lagen van de bevolking werd beoefend. De vrouwen die actief waren in de drankverkoop waren geen

kapitaalkrachtige herbergiersters of tapsters, maar voornamelijk kleinschalige verkoopsters van dunbier of brandewijn dat uit de fles werd verkocht. Een deel van de gehuwde vrouwen en weduwen wist daarnaast zelfstandig de overstap te maken van drankverkoop naar een tapperij of een herberg waar weliswaar meer uren gemaakt werden, maar de verdiensten ook groter waren. Er waren voor vrouwen dus mogelijkheden om binnen de sector hogerop te komen.

Ook de internationale vergelijking in het laatste hoofdstuk (voorafgaande aan de conclusie) levert interessante constatering op. Terwijl in Holland de gilden geen belemmering vormden voor de arbeidsparticipatie van vrouwen in de drankproductie en -handel, bleek dit wel het geval in Engeland waar vanaf de zestiende eeuw commercialisering van de bierbrouwerijen samenging met de uitsluiting van vrouwen.

Het is jammer dat Van Dekken haar gegevens vooral beschrijft en weinig analyseert waardoor haar bijdrage aan het internationale debat niet zo groot is als die had kunnen zijn. Toch levert haar onderzoek een schat aan gegevens op over de rol van mannen en vrouwen in de drankindustrie en toont tegelijkertijd aan de veronderstelling dat instituties een belemmerende factor vormden voor de arbeidsparticipatie van vrouwen. Van Dekken toont aan dat in deze sector de toegang van vrouwen tot de markt niet zozeer werd beperkt door het beleid van de gilden, maar veel meer door de beschikbaarheid van kapitaal.

MANON VAN DER HEIJDEN, UNIVERSITEIT LEIDEN

Patrouch, Joseph F., *Queen's Apprentice: Archduchess Elizabeth, Empress María, the Habsburgs, and the Holy Roman Empire, 1554-1569* (Studies in Medieval and Reformation Traditions 148; Leiden, Boston: Brill, 2010, x + 455 pp., ISBN 978 90 04 18030 7).

Elizabeth, Archduchess of Austria (1554-1592) is mostly remembered as Queen of France after her marriage with Charles IX in 1570. Nonetheless, the author has chosen to bring up the less familiar story of her 'apprenticeship' from birth onwards up to her betrothal to the French king at the age of fifteen in 1569. This novel perspective has clear advantages: Elizabeth appears as daughter of Emperor Maximilian II and his wife María, and is thus reassessed within Habsburg dynastic history instead of French royal policy. Moreover, whereas the Archduchess is often cited as her father's favourite, here she figures prominently within a daughter-mother relationship. Throughout the book, events as diverse as the Vienna festival in 1560, Maximilian's Bohemian coronation in Prague and imperial election in Frankfurt in 1562, his ascension as emperor in 1564, the Hungarian War in 1565-1568 and the Reichstag in Augsburg in 1566 are all presented from the unusual viewpoint of a growing up queen-in-waiting. The largely chronological narrative still succeeds in integrating daily court life, including descriptions of court music, literature, architecture and horticulture. In this way, a convincing picture emerges of how the young archduchess prepared for her future by learning both from the motives and iconography in the literature, music and artefacts surrounding her, and from her attendance at court, ceremonies, festivals, travels, pilgrimages, war scenes and political negotiations.

The book transcends the biographical genre when introducing questions on the nature and embodiment of queenship in the early modern period. As announced in the title, this then brings Empress María, whose life and court is amply documented in contrast to her daughter's, to the foreground. Through her exceptional child-bearing